

VADKERTI ZOLTÁN

„Vajon csakugyan szerelemből történik mindez?”

AZ ÉLETÉLMÉNY KORSZERŰSÉGE NÉGY KRÚDY-REGÉNYBEN

A Krúdy életművében tükröződő értékrend alapvető sajátossága, hogy vitális-erkölcsi jellegű. *Célértéke* a boldogság, és ennek *eszközértéke* az érzelem (azaz a vitalitás és az erkölcsiség összhangjának az igénye valósul meg benne), ennek alapján az író művészi magatartását *érzelmességként* határozhatjuk meg. E magatartás azonban módosul az életmű során; kezdetben az ironia és az önironia erősödik fel, majd a fokozódó dezillúzióban érhető tetten a változás.

Krúdy fő gondolata 1912-től 1933-ig, regények és elbeszélések hosszú sorában fogalmazódik meg; műről műre pontosabban, hitelesebben, a megformáltságnak egészen addig a fokáig, amelyet a *Rezeda Kázmér szép élete* képvisel. Közvetlenül és nyíltan sohasem mondja ki: az egyes témákat lezáró vagy éppen az ábrázolt témában rejlő summázatok következtetéseként azonban levonható. Alapvető mondanivalóját és ennek történeti kialakulását négy regényében figyelhetjük meg legjobban: az 1912-es Szindbád-regényben (*Francia kastély*) és kedvelt írói tárgyának, a „budapesti regénynek” három megfogalmazásában (*A vörös postakocsi* — 1913; *Őszi utazás a vörös postakocsin* — 1917; *Rezeda Kázmér szép élete* — 1933). A húszas évek kimaradnak, pedig a *Napraforgó*, az *Asszonyosságok díja*, az *N. N.*, a *Hét bagoly* vagy a *Boldogult úrfikoromban...* nem jelentéktelenebb a fenti műveinél. Ezek a regények azonban az írói életmű gondolatvilágának egy mellékágát, a külvilág élményei elől való elzárkózást képviselik. Hasonlóan különválaszthatóak történelmi regényei is; ezek az emberi érzelem és magatartás egységét keresik a múlt idő távolában.

Francia kastély

Főhőse azonos a Szindbád-novellák hősével, keletkezésének ideje megegyezik a *Szindbád utazása* kiadásának évével, és csak egy évvel későbbi, mint a *Szindbád ifjúsága* (1911). A mű szerkezeti vázát adó séma is hasonló: emlék — utazás — régi és új érzések — csendes kiábrándulás. Az írói ábrázolásmód lényegében ugyanazokat az elemeket tartalmazza, ugyanazokat az eszközöket használja, mint a korábbi elbeszélésekben. És mégis, a *Francia kastély* újdonságokat tartogat számunkra a Krúdy-életművön belül. Műfaja regény, és már ezen is érdemes elgondolkodni. A Szindbád-téma jellegzetes műfaja a novella volt, amelynek szerkezeti magvát egy-egy emlék, hangulat, vissza-visszatérő érzés adta meg. Ciklussá vagy elbeszéléskötetté éppen e közös szerkezeti mag alapján csoportosulhattak ezek az írások: a kötetek címe is a középpontjukban álló élmények, érzések eredetére (*Szindbád ifjúsága*), felidéződésük körülményeire (*Szindbád utazása*), visszatérésére (*Szindbád feltámadása*, 1916) vagy az élmények értékelésének megváltozására (*Szindbád megtérése*, 1925) utal. Egy regény kompozíciója számára azonban aligha elegendő egy felidéződött hangulat, egy visszatérő emlék... Úgy tűnik, hogy valamilyen mozzanatában megváltozhatott a Szindbád-magatartás vagy ennek írói értékelése. Ha végigtekintünk a Krúdy-életmű kronológiáján, látjuk, hogy e regény után *Rezeda Kázmér* személyében új főszereplő, új alteregó jelenik meg (*A vörös postakocsi*, 1913),

és uralkodó műfajja válik a regény — egészen a húszas évek közepéig. Bár megfontolandó, hogy a két későbbi Szindbád-elbeszéléskötet (*Szindbád feltámadása*, *Szindbád megtérése*) milyen szerepet játszik e korszak Szindbád-mentes regényei között.

Szindbád ismét elutazott „a régi, ábrándos és regényeskedő felvidéki városba”, hogy részt vegyen egy álarcosbálon. A cselekmény tehát az elbeszélésekből már jól ismert sínen indul el, ám újfajta írói szemléletről árulkodik: az impresszió szubjektív, saját *benyomásai, tapasztalatai megcsalhatják az embert*. A dolgok tehát olyanok, amilyennek tartják őket. Szindbád megismerkedik egy asszonnyal. „A hang kellemesen csendült a fekete álarc alól, az áll gömbölyű volt, szép szavakra és hosszú csókokra való gördülékenység látszott a szájról...” Szindbád „fekete selyem papi öltönyben jelent meg, mert ebben az öltözetben még jobban tetszett magának, mint a középkori zsoldosvezér pazar bivalybőreiben”. Ennek a Szindbád-műnek az indítá- sa és a kerete csak látszólag azonos az elbeszélésekével: valójában egy konfliktus rajza. Az ellentét a Szindbád által felvett jelmez (amely csak egy az általa kedvelt szerepek közül) és a Georginára ruházott tulajdonságok (amelyeket Szindbád vágyai és a vágyak által irányított benyomásai szültek) között feszül. Ez a feszültség indítja el a regény cselekményét:

„Az arcoska olyan üde és kellemes volt, mint a múlt századbeli hercegek vagy lordok feleségeinek arcképei az aranyozott bőrtokban, amelyet az urak a szívükre tettek, midőn a császárrel vagy ellene hadba mentek... Szindbád közelebb hajolt az asszonyhoz, mint egy illatos ritka virághoz.

— Rendelkezzen velem asszonyom — ismételte, és mélyen meghajtotta a fejét.”

Ez az a pont, amely megszabja a regény cselekményét és kimenetelét: Szindbád, a hajós, akit vágyai, érzelmei, hangulatai hajtottak új vagy jól ismert vizekre eddig, idegen akarat szülgálatára rendeli hajóját. Azért, mert „egy regényes helyzet kellős közepén találta magát, amilyen helyzetek után gyakorta vágyakozott... A fantáziabeli vitorlás, amelyen annyi nagy vizet és szép kikötőt behajózott idáig, mindig csak arra vette útját, amerre Szindbád keze a kormányrudat fordította. Nőkhöz és férfiakhoz utazott, akiket szeretett... Így élt Szindbád regényeiben. És most egyszerre egy kalandos, furcsa helyzet teremtődött előtte, anélkül, hogy egyetlenegyszer elsétált volna az ablak alatt...” Olyan vízre indul a hajós, amelyet nem a lényéből, természetéből adódó vágyai, hanem a véletlen, a körülmények, a környezet jelöltek ki számára. Tétovázik ugyan, mégis vállalkozik az útra, mert a Georgina lényéből, rejtélyes helyzetéből, körülményeiből áradó új, még megemésztetlen benyomások szuggesztíven hatnak rá: „Szindbád a menyhöz bámult, ahol pufók reneszánsz angyalok kergetőztek a megbarnult falfestményen.”

Krúdy hasonlatai általában két célt szolgálnak: vagy a hangulatkeltés eszközei, vagy pedig valaminek a természetes, illetve mesterkelt, rokonszenves vagy idegen voltára mutatnak rá. A *Francia kastély* költői eszköztárának gazdagsága nem csekélyebb, mint a későbbi nagy regényeie, és jóval meghaladja a korábban íródott, egyébként virtuóz technikájú elbeszélések formagazdagságát. A jellegzetesen krúdy hasonlatok minkét fajtájára bőven találunk példát.

Szindbád magatartásának sémája látszatra ugyanaz, mint az elbeszélések esetében: adva van egy vágy, s a hajós útnak indul felfedezni (vagy újra megtalálni) az érzést, amely kielégítheti. Mert a korai novellák Szindbádja összetéveszti az érzést az érzellemmel; s az író most érezteti ennek hamis, mesterkelt voltát. A *Francia kastély*ban nagyon halványan, csak sejtésszerűen már megmutatkozik az az írói szemlélet, amelynek következtében a későbbi Krúdy-hősök elütnek a *Szindbád ifjúsága* és a *Szindbád utazása* hajósától. Az érzés a külső benyomásokra való reagálás, az érzelmi természet pedig az egyén vágyainak a függvénye, tehát az egyén jellemző tulajdonsága. Szindbád eddig vaktában hajózott a futó benyomások, élmények és a nyomukban támadó érzések vizén, de ő fogta a kormányrudat; most nem céltalanul halad, de nem is a saját, hanem másvalaki célja felé, amit viszont nem ismer. Tehát Szindbád magatartása az író értékskáláján rosszabb helyet foglal el, mint a novellák esetében. Szindbád ebben az ellentmondásos helyzetben is érzelmeiről papol, pedig csak érzelmei vannak. Az író hangja pedig

azért válik ironikussá, mert a fenti konfliktushelyzet lehetővé teszi és megköveteli, hogy kiélezze érzés és érzelem, külső benyomás és érzelmi autonómia viszonyát.

Ezt a regényt két jelentéssíkron lehet olvasni és kell értelmezni. Az egyik sík Szindbád nézőpontja és a cselekmény síkja („végre egy regényes helyzet” — mondja Szindbád), a másik pedig az író szemlélete, etikai értékrendje. Vége egy regénykonfliktus — mondhatjuk mi. (Krúdynak talán ez a legcselekményesebb regénye, de a konfliktus itt sem a cselekményből adódik, mint ahogy későbbi regényeiben sem — amelyekben már szegényesebb is a cselekményszöveg —, hanem az írói szemléletből és értékrendből. Krúdy éppen azért nagy író, mert két nyelven beszél: akinek szórakozás, vigasztalódás kell, megkapja azt; aki pedig értelmezni akarja benyomásai és élményei áradatát, az filozofikus mélységű összefüggésekhez jut.)

A *Francia kastélyban* éles kontúrokkal rajzolódik meg az az etikai aspektus, amely további regényeiben uralkodóvá válik. Jellegzetesen krúdys kontraszt az emberi magatartás és az ösztönös viselkedés éles szembeállítás. Az előbbit a (társadalmi természetű) célok, az utóbbit az adottságok és élmények meghatározta emberi természet motiválja. Krúdy nem hisz abban, hogy magatartása, cselekedetei alapján megismerhető az ember, noha eszerint szokták megítélni. „Az ember sohasem tudhatja, hogy mely cselekedete után ítélik meg. Körülmények, hangulatok, leküzdhetetlen érzések. És a többi” — írja. Magatartása, szavai alapján Szindbád „kedves, jó, ártatlan gyermeknek” látja Georginát, aki „az ódon házban sohasem látta az életet”. Egy furcsa pillantás azonban elegendő, hogy ennek az ellenkezőjéről győzze meg. S a továbbiakban is kézmozdulatok, hangszínek, pillantások értelmezésén nyugszik a Krúdyalteregők emberismerete.

Az etikai aspektus nemcsak eszköze, hanem célja is az ábrázolásnak, ezért Krúdy jellemzései ebben a regényben is lépten-nyomon általánosításokba torkollnak. Nem hisz a logikus természetű következtetésekben, mert a gondolkodást akarva vagy akaratlanul is befolyásolt és célirányos tevékenységnek tartja, amely nem képes a jelenségek és összefüggések megragadására, hanem csak ítéletek, szükségletek, célok kifejezésére. Az író értékrendjében tehát a gondolkodás szubjektív, az élményvilág pedig tényszerűbb, objektívabb kategóriának minősül. (Mindez persze az emberek közötti viszonyokra vonatkozik, hiszen az író témáiban nem is foglalkozik mással.) Az a mód, ahogyan a Krúdy-szereplők megítélik egymást, reagálnak egymás viselkedésére, mozdulataira, pillantásaira, elejtett szavaira, azt sugallja, hogy csak az első benyomások kialakította kép hiteles, később már úgyszólván elfogulttá válik az ember.

Krúdy szerint a vágyai határozzák meg az embert. A magatartását már valamilyen cél érdekében való alkalmazkodás, kompromisszum szabja meg — vagy egyszerűen csak a kényszerűség. „A feleségem nem engedi, hogy más legyek (ti. mint a legjobb családapa) — mondja Kisfalvi, az öreg színidirektor és Shakespeare-színész. — A városi tanács, a színügyi bizottság, a polgármester, a térparancsnok és a legutolsó zsöllyebérlő is ügyel arra, hogy a helybeli direktor tündököljön a polgári erényektől. Engem nem is lát senki a kocsmában! De ha lehetne, minden este a kocsmában ülnék.” S ezek a tudatosan vagy kényszerűségből vállalt magatartások, sze repek és pózok azok a kapcsok, amelyek az alkatukat tekintve különböző, eltérő természetű embereket összekötik — rövidebben szólva: az érdek. Szindbád még nem teljesen tudatosan mondja Georginának, hogy: „Az élet a legjobb vegyész. A legkülönbözőbb elemeket is egymáshoz olvasztja. Talán még bennünket is közel hoz egymáshoz...” A regény cselekményének tetőpontján, amikor Georgina változtat korábbi életmódján, azon az áron is, hogy lemond a jelentékeny tartásdíjról, amelyet elvált férjétől, Pálházitól kapott, el kell dőlnie a kérdésnek: sikerül-e az életnek ötvöznie Szindbád vágyát és az asszony érdekét? A két főszereplő egymáshoz való viszonya eddig minden különösebb esemény nélkül, csupán apró behatásokra változott. Georgina egy korábbi, elejtett megjegyzése megsejteti, hogy a mérleg egyik serpenyőjében ösztönös vágy, a másikban pedig józan érdek lapul („... a reménytelen szerelmestől fogadnak el a nők legtöbb szolgálatot”).

■ Szindbád azonban „lassan diáknak érezte magát, aki szerelmes saját tanárnőjébe, amint az okos, higgadt Georginával a Halászbástya fokán Mátyás királyról és más elmúlt férfiokról beszélt. Egymás kezét fogták, és az enyhe tavaszi szél lágyan szaladgált körülöttük.”

■ A kettejük között feszülő távolságot csak akkor sejtí meg, amikor egy másik, újabban feltámadó érzése csökkenti korábbi szenvedélye értékét. Mert Krúdy műveiben mindenkinek olyan az élete, amilyennek hiszi vagy játssza — ha teheti. A vélemény, az értékítélet is csupán benyomás, múltó érzés, hiszen úgy alakul ki, hogy egy élmény korrigál egy másikat. Mariett, Pálházi első felesége Georgina szemében — és így Szindbád szemében is — „a komoly nő”. De hol a határ póz és természetes gesztus, szerepjátszás és őszinteség között? Mariett meglátogatja őt a Georgináért vívott párbaj előtt. „Mi szívvel jöttünk a világra — mondja —, és a szívünkre hallgatva sok olyan dolgot elkövetünk, amit nem lett volna szabad. Georgina hideg, mint az észak. Csillogni, ragyogni, pompázni szeretne, mint a jég tükröződik a napban. A jég olvad. Georgina soha.” „Szindbád az asszonynak szemébe nézett. A kis tűzpontocskák sietve szaladoztak keresztül az asszony szembogarában, mintha lámpással sietnének végig téli este a havas utcán...” Enged Mariett kérésének: a párbajt Pálházi nyeri.

■ A párbaj után azonban nemcsak Georgina, hanem Mariett is eltűnik életéből. „Ha a gyereket (ti. Georgináét) fölneveltem, akkor értem jöhet — üzeni. — De addig nem.” A két nő közül melyik szerette Szindbádot, és melyiküket szerette Szindbád: talány. És mégis: homályban csak Szindbád magatartása marad. A két női szereplő, ha követik is érzéseik, pillanatnyi élményeik, múltó hangulataik, neveltetésük és környezetük tanácsait, mint útmutató csillag ragyog felettük önző, ösztönre vált érdekük vagy önmegtartó, mindenre elszánt lemondásuk. Ettől áll össze sok kusza, bizonytalan kis tettük értelmes — és nagyon emberi — egésze. E két gyakori véglet között Szindbád a harmadik út. Se nem önző, se nem önzetlen. A vágya a célja, az érzélem az élete. Csakhogy mindazt az igényt, amit egy ember érzelmi természete támaszt, a világban nem lehet megvalósítani. Így az ember érzései vagy saját érzelmi természetének, vagy a reális körülményeknek felelnek meg. Vagy a belső harmóniát, vagy a sikeres élet reményét kell tehát feláldozni: ez az 1912-es év gondolati hozadéka Krúdy életművében. Az 1913-ban kiadott *A vörös postakocsi*ban Szindbádot, az *Ezeregyéjszaka* kalandos hajósát új főhős váltja fel: Rezeda Kázmér, a postakocsi érzelmes utasa. A rezignált előszó, amelyet Kiss Józsefnek címzett, szinte a *Francia kastély* utolsó sorait folytatja: „való, hogy Budán találkozhatni lefüggönyözött ablakú bérkocsikkal, nők mérget isznak, férfiak a Dunába ugranak, de vajon csakugyan szerelemből történik mindez?”

■ A Krúdy-életrajzok azonban még adósak az írói szemlélet 1912-ben bekövetkezett krízisének megfejtésével.

A vörös postakocsi

■ A vörös postakocsi: képzetek gyűjtőhelye. Régi regényeket, ódon városokat, divatjamúlt öltözékeket, elavult eszményeket és már-már elfelejtett szokásokat idéz. Ma már Krúdy írói művészeté is elválaszthatatlan a vörös postakocsi képzetkörétől, mint ahogy abban az időben és az író számára Dickens regényeit is felidézte. A vörös postakocsi tartalmazza mindazt, ami tudatunkban, emlékeinkben, vágyainkban mint nosztalgia él, éppen azért, mert jelenünkben már hiányzik. Nem szimbólum, nem jelkép. Sokféle tartalom elfér benne: minden, ami egy életmódhoz, egy életfelfogáshoz kötődhetik. A vörös postakocsi a lassú célba érés, a sokszori megállás, a versengésről való lemondás, az utazásért való utazás. Nem oly kalandos jármű, mint Szindbádé. Rezeda Kázmért sem cél nem vonzza, sem erő nem hajtja semmi felé: mindössze helyet foglal a neki legmegfelelőbb útialkalmatosságban. Mert Alvinczi postakocsija azok gyűlekezőhelye, akiktől idegen saját jelenük, mert nem környezetük törvényei szerint élnek, hanem múltjuk, élményeik, vágyaik és illúzióik vonzásában.

Vajon közöttük van-e az író? Azonosítja-e magát Rezeda Kázmérral, vagy csak tekintetével kíséri a kocsi lassú futását? Az *Anyegin*ből vett mottó adja meg a választ: „A műzsa csak a szerelemnek tűntével jött meg / ... a költő / Itt-ott magáról is beszél, / S bár még borúsnak látszik a szem, / De könnyét rég elsírta már.”

„... a Pattantyús utcában két új lakó tünezzet fel... vidéki színésznők, amint Pesten megtelepedtek, mert a vidékre nem hívták őket szerződés”. Idejüket érzéseiknek, emlékeiknek szentelik, illetve szemlélődéssel, a számukra szokatlan, újszerű Budapest életében való tájékozódással töltik, mert mint igazi Krúdy-hősnők, ráérnek erre. Sétáik során feltárul a budai korzók látszólag sejtelmes és meghitt, valójában azonban kietlenül sivár és sablonos élete, a pesti utcák képmutató sürgése. Ebbe a felemás, egyfelől lassú és ábrándos, másfelől mozgalmas világba toppan be időnként Urbanovicsné, a „vad horvát özvegy”, aki vagyona révén nemcsak függetleníteni tudja magát kora szokásaitól és divatjától, hanem kiruccanásainak néhány napos időtartamára rá is tudja kényszeríteni saját ízlését környezetére. „A divat a szegény pénztelen emberek gusztusához alakult, hogy mindenki vehessen fülbevalót: apró gyémántokból csinálják a függőket. Én vidéki asszony vagyok — tette hozzá fennhéjázva —, vidéki parasz-asszony. Nem tudom a pesti hivatalnoknék divatját.” A külső Andrássy úton végigrobog furcsa, hivalkodó kocsiján még egy külön: Alvinczi Eduárd. Mindvégig hőse is marad e regénynek: hol ő beszél, hol róla van szó. Ő már valóban maga rendezte a körülötte folyó eseményeket saját magának, mint valami furcsa színjátékot: akaratának fedezete a pénze. A regény többi fő- és mellékszereplői valódi színészek és újságírók, akik a saját életüket akarják eljátszani — saját maguk. S megjelenik Rezeda Kázmér, a bánatos lovag, „akinek fejtartása és hajviselete féloldalos volt, mintha valamikor őszi este elábrándozgatott volna az első kályhatűz előtt, elmúlt szerelem bizonyítékait égette... s fejtartása megmaradt ugyanabban a helyzetben, amelyben akkor volt, midőn a lángra kapó női levelek után nézett”. Ezeknek az egymástól nagyon sok vonásban eltérő különöcskéknek a sorsa kapcsolódik egybe a regény folyamán, mert egy dologban mindannyian megegyeznek: nem a környező valóság törvényei szerint akarnak élni. Várakozásban, lelki vívódásban fecsérlődik nagy életenergia jellemzi őket, amely erőt más nem is árulja el, csak egy-egy tekintet, hangjuknak egy-egy árnyalata. Rezeda „hangja olyan volt, mint a leeresztett húrú hegedű hangja...”, de „gyerekesen lágy” tekintete van, „amelyben leginkább egy októberi alkonyat képe rezgett, midőn az ér törpe fűzfák, elhagyott kis hidak és magányos kertek alatt bújdosik kifelé a városból...”. Köszönése nyomán Horváth Klára „főlemelte hamuszínű tekintetét, és élénk mosoly futott végig arcán, mint a napsugár szalad be az ablakon, midőn a zsalugátert kinyitják”. Ők azok a Krúdy-hősök, akik vágyaikat és szokásaikat nem akarják a körülöttük zajló életben elérhető célokhoz és kívánatos magatartásokhoz igazítani, és ezért tétlenségre vannak kárthatatva. Vagy egyszerűen csak érzelműek és ábrándosak ezek az emberek... Rezedát is jobban érdeklik saját, a nőkkel kapcsolatos érzései, gondolatai ebben a regényben, mint maguk a nők. Mindig hölgytársaságban találjuk, és örökké magányos.

Ezeknek a hősnőknek az életidegensége azonban paradox módon kortünet is: ők ugyanis nemcsak egyéniségük különös sajátosságai folytán különböznek koruk embertípusaitól, hanem azért is, mert könyvből tanulták meg az életet: Madame Louise, a pesti kaméliás hölgy, környezetében egyéniségnek tűnik sajátos életútja és életmódja révén; de ha térben és időben messzebbre tekintünk, egyáltalán nem az. „A Louise asszony fajta nők... azon törték fejüket, hogyan lehetne Pompadour úrnő életét megismételni... a »kaméliás hölgy« megríkatja a világ minden könnyelmű teremtését, Musset Alfréd sorsa és a sánta lord növelik a romantikát: valóban nem is csoda, hogy a regényeskedő nők könnyű szívvel szöknek el az apai háztól.” Ez a kettősség jellemzi a regény szereplőit: magas erkölcsi követelményekkel terhes, nemes illúzió és egyszerűen csak illúzió, azaz a valóság hamis, olvasmányélmények vagy egyéb képzetek útján való megközelítése. Valahányszor élénk lép egy új szereplő, az író egész fejezetre vagy fejezetekre terjedő részletességgel rajzolja meg jellemét, életútját. (Először a két fiatal színész-

nőét, Kláraét és Szilviáét, azután Urbanovicsnéét, Alvincziét, Louise asszonyét.) Jóformán szereplők szerint tagolódnak a regény, s fejezeteit csak Rezeda Kázmér és Horváth Klára gyakori (de nem állandó) jelenléte és egyre inkább összefonódó sorsa fogja össze.

A társadalom rideg, embertelen törvényeivel állítja szembe az író alakjainak groteszk, különködő, de mindenképpen humánus vonásait. Ember és társadalom ellentétének és egymásrautaltságának első rajza ez a regény, a jellegzetesen „budapestinek” szánt regény Krúdy életművében. Közbulső stádium a gazdag életműben: minőségileg más, mint a külvilágot elsősorban élményforrásnak tekintő Szindbád-művek, és átmenet a húszas és harmincas évek alkotásai felé, amelyek az emberi természet és a társadalom ellentétét feloldhatatlannak látják, s az egyéni belüli konfliktusként ábrázolják.

Hőseinek érzélgős regényességét, energiatelenségét, hamis nosztalgiját az író finom iróniával illeti, durvább színeket használ a korabeli pesti élet jellegzetes, „modern” figuráinak, például a lófuttatás nemzetközi közönségéhez, a bécsi gyorsvonat utasainak lefestésére: „a hosszú pullmannokocsik mindjárt megállanak, és selyemmel bélelt, arannyal díszített, villamosfényű fülkékben orosz nagyhercegek, lengyel vojvodák és cseh milliomos gyárosok szállnak ki, a bécsi gyorsvonat májusban megrakodva jött Pestre, hogy elhozza a bécsi kávéházak szeméjét, gyanús egzisztenciáit és különösen erkölcstelen asszonyait.”

Rezeda viszont még azt sem képes kihasználni, amit az élet önként elétesz. Szilvia szavai pontosan kifejezik a Krúdy-hősök lélektanát: „Amíg fekszem, addig azt hiszem, hogy valami mégiscsak fog történni fölkelés után, valami váratlan, rendkívüli dolog...”

Krúdy tudatosan használja fel művében az irónia eszközét — szereplőivel és a társadalmi háttérrel kapcsolatban is. Az irónia forrása az érzés lényege és megnyilvánulási formája közötti ellentét: ez az a konfliktus, amelyet Szindbád, az utazó külső szemlélőként figyelt, Rezeda viszont a bőrén érzi; vergődik miatta, nagyon is meghatározza cselekvéseit, gesztusait. „Igen szép dolog a szerelem, csak ne járna annyi nevetségés, félszeg pózzal” — mondja. Lényeg és megnyilvánulás kettőssége: ebben rejlik a Krúdy-hősök tragédiája, mert ez okozza életfélelmüket és magányukat. A legszebb érzés is az adott kor valóságának a piacán vesz magának ruhát, s Krúdy szerint a ruha meghatározza és jellemzi az embert, a hazug társadalom pedig kivetkőzteti eredeti mivoltából a szerelmet: „A gépirókisasszonynak új ruha kell, hivatal után Steinnéhez szalad. A mérnökne, az ügyvédne, aranykeresztrel a nyakában, a budai menyecske ott ácsorog a Steinné konyhájában alkonyattal, és csak attól fél, hogy ismerőse talál lenni a bevetődő férfiú... De a legtöbb mindenre el van tőkélve, mert már itt van a tavasz, és kell az új ruha. A férfiak mind azért dolgoznak, lopnak, csalnak, rabolnak, kártyáznak ebben a városban, hogy a ringyóknak új tavaszi kalapjuk legyen.” Az értelmes és céltudatos élet képe hiányzik a regényből, az író szerint a korabeli Budapest hétköznapijaiból is. Horváth Klára drámai szendét a nagyvilág vonzza, ezért jött fel vidékről a fővárosba. A Krúdy-hősök azonban nem mondanak le saját érzelmi, erkölcsi természetükről, még vélt boldogságuk érdekében sem. Klára elmenekül a nyilvánosházból, ahová pedig azért ment, hogy választottjával, Alvinczivel négy szemközt találkozhassék. Fegyver dörren, Rezeda le akart mondani egész sikertelen életéről. Nem olyan korba valók ők, amelyben az erkölcsi jószág és a vele született esetlenség egyaránt fogyatékoságnak számít, mert akadályozza az érvényesülést, az élethez való idomulást, a boldogulást — s ilyen értelemben a boldogságot is. De mitől függ végeredményben az ember boldogsága: boldogulása mértékétől vagy saját érzelmi természetétől, jellemétől? Rezeda az utóbbiban hisz, s mivel élete nem bizonyítja igazát, egyre félszegebbé, visszahúzódozóbbá válik, majd pedig meghúzza a ravaszt.

Két hőstípus vált általánossá az irodalomban: az egyik eszmék, eszmények megszemélyesítője, a másik pedig a problémahordozó hős, aki a fontos és jellegzetes erények és bűnök, nagyszerű tulajdonságok és bosszantó fogyatékoságok foglalatja. Ilyen Rezeda Kázmér is. Ebben a regényben (minden önéletrajzi motívum ellenére) nem azonos az író Rezedával; kritiká-

ja, szelíd humora és enyhe iróniája végigkíséri a főszereplőt. Rezeda félszeg, képzelgő, és kedveli a pózokat; a boldogságot azonban makacsul elhatárolja a boldogulástól. „Szeretni többé nem tudok” — írja búcsúlevelében, s ez az állapot a Krúdy-művekben a férfi halálát is jelenti egyben, konkrét vagy átvitt értelemben. Csakhogy a regény nem fejeződik be ezzel, s éppen ez adja különös szépségét. Rezeda felépül, Klára pedig hozzáköltözik, szeretettel, hűségesen ápolja. Meghitt egyhangúságban, csendes szegénységben múlnak a napok.

A budapesti regény második kísérlete — Őszi utazás a vörös postakocsni

Az első három fejezet a két külön főszereplőt, Alvinczit és Rezedát mutatja be. Mindketten cinizmussal vegyes egykedvűséggel titkolják valamely valóra nem vált ábrándjukat, teljesületlen vágyukat. Alvinczinek „csak egy dolog imponált... a földön: a nagyurasság”. Egyéb vágyainak búcsút mondott, úgy, hogy még önmaga előtt is eltitkolta őket. „Úgy megvetette a nőhódító férfiakat, hogy keserű ízt érzett a szájában, holott misét mondatott volna Mariazellben, ha ismeretlen nőtől igazi szerelmes levelet kap.” „A nagy kártyások és hazardőrök mesterkénti nyugalma ült homlokán, amely póz végül természetévé lett.” „Rezeda úr nem... divatból vagy szenvedélyből szakított az élet örömeivel, hanem jól megmért megfontoltságból.” Ebben a regényben az élet csendes horgászai közé tartozik, „akik megrökönyödve nézik a partról, hogy mások a szélhámós csónak bizonytalanságára teszik föl életüket és becsületüket...” „Azt hiszi, hogy a bánatot nem ismeri, pedig az felgörbített farokkal, dorombolva mendegél mellette, mint a cirmos gazdasszonya kötényével.” Gráciász, a budai kocsmáros kérésére azonban missziót vállal a városrész érdekében, ez pedig természetesen nők körüli teendőket, udvarlást jelent. A Krónprinc-hölgyek eseménydús életükben is magányosak — és ábrándosak. Ez a két mozzanat a Rezedával való kapcsolat alapja és indítéka. Krónprincné hajában „a negyvenéves asszony álmai voltak feszesen a fésűk alá rejtve, füle mellett buzgón és a vasárnap mielőtt a keféjével simultak hátra a hajszálak, de a boltozatos homlok fölött fűrtök ólálkodtak, amelyek alkalomadtán kecses árnyékot vetettek az arcra...” Lányában, Irmában ösztön és célszerűség, kiábrándultság és szenvedélyes képzelet lakik egymás mellett: „A jobb szemben üldögélt az önfeledtség és a rejtett vágy, itt lakott Irma nőiessége, fiatal szerelme és életkíváncsisága, míg a bal szem, mint egy hideg kés ügyelt a világ és az élet mozdulataira; hiúként füelve a lámpa lángjára és a szemben ülő férfi hazug és igaz arcvonásaira.” Rezeda „a boldogtalanságában örömet lelő férfiú... eltompultságával szemlélte ma estig a háztetőket és alattuk a hazugságokat, kendőzött valóságokat. Most egyszerre úgy érezte, hogy végtelen vágy lepi meg, hogy... visszatérjen az emberek közé...” Abba a furcsa életbe, amely csak kis részben valóság; nagyobbik része már múlt, mert „az emlékek boldogítóbbak a valóságnál, midőn bizonyos korba érkezett a férfiú. Egészséges és szilaj tekintet elmúlhat, de a kedves, fájdalmas vagy bágyasztó élményeket senki sem veheti vissza...” Másik része pedig látszat, képzelgés, illúzió, amely a valóságot hivatott torzítani, szépíteni, kendőzni. Mikor elrobogott Alvinczival a vörös postakocsi, a Zöldvári kisasszonyok „jó adag morfiumot fecskendeztek a karjukba. S ekkor meglehetősen boldogok voltak.”

Ebben a regényben az emberen belül lakik a konfliktus: lehetőség és vágy, ösztön és illem, természetesség és társadalmiság ellentétében. Krónprinc Irma és Rezeda Kázmér alakjában két nagyon hasonló és mégis különböző embertípus találkozik: Rezeda, mihelyt megvalósulni véli illúzióit, félreteszi életunalmát, a cinikus közönyt, amellyel szemlélte a környező világot, hogy eltitkolja félelmét, szorongását. Benne vagy a közösségi lét furcsa, elbátortalanító hatása kerekedik felül, vagy pedig vágyai, ábrándjai, illúziói — azaz érzelmi természetének megnyilvánulásai: Rezeda erre az utóbbira hajlamos, csak éppen ürügy kell hozzá. *Nem is a szerelem fontos számára, hanem a szerelem érzete.* „Félek élni” — mondja az ablakon kihajoló Krónprincnének; és egy kézzorítás elegendő neki, hogy megnyugodjék: hazatér lefeküdni, és „jobb

oldalán aludt, mint az oroszlán'. Irma viszont szeszélyes: mindig a pillanat dönti el, hogy hideg önzése, kegyetlen józansága vagy ösztönös szenvedélye kerekedik-e felül. „Előre sajnálom szegényt, hogy nagy fejjel, vérvő kebellet fog szaladgálni a városban, idegen embereknek elpanaszolja baját, a könnyeitől nem látja a közelőg kocsit, a lóhajtóknak kell vigyázni rá, hogy el ne gázolják” — mondja anyjának Rezedáról. Az erkölcsön, emberi viszonylatokon meditatáló főhőssel szemben eleven vitalitás jellemzi őt: „Majdnem olyan lealázó a halál kocsiára ülni, mint a rendőrség tolonckocsiára... Rájöttem, hogy nem szabad oly nagy feltűnőséget csinálni az életből, mint a lírai költők. Ezek az álborbélylegények — vagy talán szegény kis ázott madarak — minden tűszúrásból okot kovácsolnak, hogy az élet és a halál rejtelmait kutassák” — mondja Rezedának.

Rezeda Kázmér is ismeri az illúziók hamis voltát, de értékét is; ezért védelmébe veszi őket: „... ha költők nem volnának a világon, még az is undorító dolog volna, mikor egy nő a cipőjét leveti! Ők mondanak, énekelnek, sírnak mindenféle kábító hazugságokat a nők hajáról, válláról, talpáról és harisnyájáról... A költők vágyakozása hasonlatos a vakok szomjas érzékiségéhez.” S a szereplőknek ezt a tudatvilágát jól festi alá az a közeg, amiből származik: a korabeli Pest hirtelen változó és ellentmondásos élete. „Idegenszerű, új világ keletkezik Pesten, ipari és kereskedelmi szaga van minden embernek...” Csodálatos, csak Krúdyra jellemző szinkrontechnikával vonulnak fel a regény cselekményébe iktatott, többoldalas társadalomrajzokban a különböző jellegű és horderejű, de egymással nagyon is összefüggő események. „Lehetséges, hogy az új polgármester és a korszellem diktálja azt a kétségbeesett, amerikai vasutak versengő gyorsaságára emlékeztető tempót, amint Pesten az élet folyik. Az emberek három-négy órát alusznak napjában.” Ebben a hajszában egyre szaporodik az elbizonytalanodók, a versenyből kiálló szűk száma is. „Szégyenlem magam, amikor körülnézek a tramway-n. Ezért inkább menjünk gyalog” — mondja például Rezeda. „Ki tudja, mi lesz a vége a lázas, önkívületben folytatott életnek!” — veti fel az író.

Elindul a szereplőkkel Alvinczi három vörös postakocsija az észak-magyarországi utazásra. Többnyire olyan tájon vezet útjuk, amely érintetlen maradt a modern kortól; vagy csupán a régít méltatják figyelemre az utazók? Útjuk időben és képzeletben is elkalandozik, kisvárosi vendégfogadók, Mikszáthra emlékeztető anekdoták maradnak el mellettük. Ez az utazás ugyanis a félmúlt illuzórikus, nosztalgiával telített Magyarországon folyik. Krúdy a maga sajátos módján — zárójelben, de egy lapnyi terjedelemben — megemlékezik Mikszáth dzsentrijéről is. Dzsentri nálunk nincs — írja; „... vannak félig elzüllött urak, akik végrendeletet, váltót, kötelezvényt vakarnak, nemzeti teendőjük a serházban a zsidók szidalmazása, tudatlanságuk a vidéki gimnázium alsó osztályában kapott bizonyítvány... Ez volt a dzsentri, Mikszáth dzsentrije, aki miatt szégyenlette őseit a magyar ember.” Krónprinc kisasszony azonban komolyan vette mindazt, amit Alvinczi birtokán látott és hallott: „Ah, dzsentri urak!” — sóhajtotta.

A történelmi félmúlt felködlő, hamis illúziója és álromantikája láthatatlan falat von Krónprinc Irma és Rezeda közé; az ungvári hegyoldalban megbúvó pincében Vilma kacérkodni kezd Alvinczivel, s Kázmér elhatározza a szakítást, mert megérzi a „közelőg fagyot”. „Az élet eliramlik — gondolta magában, és keresztet vetett az est különös élményeire. (Tíz esztendő előtt agyonlőtte volna magát az elkövetkező éjszakán.)” Ebben a regényben világosan utal Krúdy az előzményre, *A vörös postakocsira*. „Én... olyan bajba keveredtem, amiért tíz esztendő előtt (ma van a napja) katonapuskával a mellembé lőttem” — vallja be Kázmér Louise asszonynak. Máshol hosszú részletet idéz az író előző regényéből. A főszereplők közötti konfliktushelyzet is azonos a két regényben: Rezeda hölgyére túl erős vonzást gyakorol a nagyvilág és annak képviselője, a hóbortos Alvinczi. A regény lezárása pedig átvezet Krúdy „budapesti regényének” harmadik, legjobb változatához, a *Rezeda Kázmér szép életéhez*: a szereplők ellentmondásos, zavart élete a kor társadalmának következménye és függvénye; a sakkmatthelyzetbe állított főhős sorsa már csak a külvilággal együtt változhat meg. A Madame meg-

vigasztalja Rezedát: „Tudod-e, hogy háború lesz a világon?... A lovak harapnak az istállóban, és javakorabeli meg fiatal falusi parasztok arcára látom felírva a halál különös jelét... Valami igen nagy dolog készül. Vége a régi magyar életnek, rózsám. Csak az vigasztal, hogy a világ, főként ez az ország, megérdemli baljóslatú sorsát.” Rezeda buddhista lesz, hogy megszabaduljon szenvedélyeitől és szenvedéseitől, mint ahogy „... a legtöbb férfi negyvenedik esztendeje közeledtével buddhista lesz”.

Rezeda Kázmér szép élete

Az 1912-es év Budapestjének hangulatát érzékeltetik a regény első lapjai: az önmagát túlélő békeidők és a közelgő háború hangulatát. Lüktető vagy vásárián hivalkodó élet képe tárul elénk — érzelmek nyílt virágzása vagy divat módjára való utánzása. Nehéz elválasztani a talmi csillogást a valódi értékek ragyogásától — az egyre nagyvárosiasabb utcákon, a fényűző mulatókban és az emberek jellemében, gesztusaiban egyaránt. A Király Szállóban összegyűlt közönség vigadva köszönti az új esztendőt. Mindannyian a hosszúra nyúlt millenniumi évek gyermekei: itt vannak a gazdag kereskedők, az élet élvezői, és azok is, akiknek csak az élet visszfénye jut. Megjelennek a korabeli Pest főszereplői — és kritikusai is. Mozdulataikban és gondolataikban még elevenen él a múltjuk, amely Budapest és némiképp a magyar társadalom múltja is. Mindannyian tudják, hogy jelen életük átmeneti állapot csupán, s éppen ezért nagyon akarják élvezni azt. Zajos cselekvésük, mohó élményvágyuk próbálja palástolni, hogy nem urai korok változásainak, csak sodródóknak vele. A gazdag kereskedők és vállalkozók nem akarják érezni a sodródás tehetetlenségét, a jövőendő cél bizonytalanságát, élvezni akarják a felszínen való lebegés ringató érzését.

Megjelennek a Király Szálló termében egy új foglalkozás, a hírlapírás képviselői is. Ők éltetői és egyben kritikusai is ennek az életformának. A levegőben a változás feszültsége: az ünnepi sokaságban időről időre megszólal egy hang: éljen a háború.

Ha közelebbről nézzük ezt a miniatűr társadalomrajzot, kitűnnek a kontúrok, az okok és okozatok, amelyek ezeket a jelenségeket, viszonyokat megszabják, keretbe zárják. Távolról nézve Késő Fáni és második férje esete a szerelem diadala; közelebbről nézve látjuk, hogy valami furcsa önzés kormányozta egymás mellé őket. Mint valami furcsa vurstli játékautói, úgy mozognak, ütköznek eleve kiszámított pályáikon e kisstilű társadalmi körforgásban jellemek és sorsok.

Késő Fáni kacérkodni kezd Rezeda Kázmérral. A szilveszteri éjszaka néhány órája elegendő arra, hogy bizalmas barátokká váljanak. Rezeda még tárgyilagos: „a szép asszonynak párizsian vörös haja volt. Akkoriban állítottak ki a Múcsárnokban és más tárlatokon ilyen őszifalevél-hajú nőket, akik talán a festők képzeletvilágában éltek addig, de amikor képből megfestették őket: akadtak eleven másaik is. Nem az óbudai kiskocsmá pincészege, hanem az előkelő nagyvilág odörje áramlott erről a hajról... Öntudatos volt ez a párizsi szőke hajkorona, mintha egy jó portréfestő festette volna valamely képére.” A fehér asztal melletti beszélgetésben felvonulnak eközben a korabeli Pest irodalmának jellegzetes alakjai, eszményképei, egész kulturális atmoszférája. Mindez csak háttér vagy lepel a valódi történésekhez: a vágyak és érzelmek kifejezéséhez vagy kifejeződéséhez.

Rezeda úr beleszeret a gazdag Fániba. „Csak a pénztelen ember bír mindent a szívére, hogy az az összes elmulasztott életjavakat megszerezze neki, például egy szerelem, egy jó kiadósan viszonzott szerelem alakjában, mert egybe úgy sincs a szegénynek.” Az új szerelem kedvéért szakít eddigi életmódjával, és elköltözik a Barátságos Házból, az újabb magyar irodalom kedvenc tanyájáról. „... Rezeda úr, akár érzelmességéből, akár gyakorlatiasságából úgy kezelte az itt töltött esztendőket, mint olyan esztendőket, amelyeket viharos ifjúsága után kiérdemelt magának, mint valami nyugdíjat. Bár még csak harmincöt esztendő volt, de néha úgy

érezte, hogy annyit élt, mint tíz más, normális ember. Nagyon korán kezdte a vitorlázást az élet vizein...” Kiment „az életből, annak minden kedvezései és kedvezőtlenégei elől, mintha valaki otthagyna a játéktérmet vagy a piacot, ahol az életért játszanak, alkudnak”. Rezeda mégis visszatér a világba — Fruzsina (Fáni) csókjá hatására. A természetes érzelmek ereje megsokszorozódik egy pózokban tetszelgő és szabályokkal korlátozott világban, mint a puszkapor ereje a fojtástól. Rezeda pedig mély érzésű ember volt, vagy talán csak több szentimentalizmus szorult belé, mint kortársaiba. „Sehogy sem tartozott a szerencsés emberek közé” — mondja róla az író. Az érzelmesség gátolja a körülményekhez, az élethelyzethez mért cselekvést; mert „a meghatottság ül igazán az ember nyakára minden szolgaság közül”. A meghatottság Krúdy szóhasználatában (és ebben a regényben) annyi, mint valakinek a hatása alá kerülni.

Azok az (etikai jellegű) általánosítások, amelyek mint a jellemzések konklúziói jelentkeznek a Krúdy-regényekben, ebben a művében társadalomrajzzá bővülnek. Rezeda és Fáni furcsa és mégis tipikus szerelméhez a korabeli polgári erkölcs ad háttérrel és motivációt: „... Budapest ifjú volt, és virágozott benne a szerelem... egy könnyed és mégis álszentimentális élet kezdődött.” Felemás érzelmeket vált ki Krúdyból a változás: „... az újmódi pesti élettel együtt jártak különböző betegségek a társaságbeli dámák világában. Ideggyógyászok és fogorvosok címeivel voltak megrakodva a jól fésült fejek. A doktor karon fogva jár a kultúrával, amelyben bőséges része volt Pestnek.” A *vörös postakocsival* való rokonságra utalnak az *Anyegin*-idézetek is. Krúdy esetében nem az írói azonosulás, hanem a szituáció azonosítása indokolja az irodalmi példára való hivatkozást. Az *Anyegin* pedig az életnek értelmet adó és a cinikusan felfogott szerelemnek a rajza. A két Krúdy-regény kiadása között húsz év a különbség: de Budapest ugyanazokat a háború előtti esztendőket éli, s a *Rezeda Kázmér szép életében* az író utal a *vörös postakocsira*, mint amelyet Rezeda éppen abban az időben ír Kiss József lapja, A Hét számára. Rezeda ugyanannyi idős, mint az *Őszi utazás a vörös postakocsin* című regényben; csak az író szelíd ironiája sejteti, hogy hősének már sikerült félig-meddig legyőznie a szenvedélyt.

Fruzsina „... abban a női korban volt, amikor minden negyedóra a szerelem oltáránál töltve a legdrágaságosabb, mert ki tudja, hogy visszajön-e valaha? »Utolsó szerelem«, írta Ohnet György, akinek piros kötéses regényeit ebben az időben széltében olvasták Magyarországon és szívből megsiratták. A nőolvasók romantikusak s egyben élvhajászók voltak.”

Ez az a környezet, amelybe visszatér Rezeda, ez az az élet, amelyet sikerei révén meghódít. Életkedvét azonban elveszti. „... nem tudom annak a titkát, hogyan kell viselkedni. Mit kell mondani? Hogyan lehetne boldogulni?” — mondja Rezeda. Eközben tompa zúgássá vegyül százezer hang kiáltása: — Éljen a háború! — „Háborúba kell menned, kislfiám! — kiáltotta Johanna. És úgy szájon csókolta örömeiben Rezedát, mint egy markotányosnő.”